

Κεφάλαιο 1ο

Η γυναίκα στο έργο του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη

Ο ΑΚΕΡΑΙΟΣ ΚΥΡ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

*Θαμνώδη ρήματα και φύλλα καταπράσινα της γλώσσας.
Μεγάλος άνθρωπος και ανέσπερος Έλληνας που κράτησε
τον πόνο στο σωστό του ύψος,
αγνοώντας τον αιώνα της καλπάζουσας εξυπνάδας.
Ήδη τα θύματα της προόδου που πρόωρα σκουριάζει,
πάνε στην πατρίδα του τη Σκιάθο
κι αγοράζουν, ελπίζοντας, οικόπεδα.
Πάνε για λίγο αεράκι, λίγη θάλασσα και φρέσκο φεγγάρι.
Μα είναι αδύνατο να χοροιδέψουμε τη ρημαγμένη φύση
με ξυπόλητα Σαββατοκύριακα και τροχόσπιτα.
Ο ακέραιος κυρ Αλέξανδρος,
Εκείνος ο περιούσιος Παπαδιαμάντης
και το κεράκι μας ακόμη δεν το θέλει.*

[Νίκος Καρούζος]

A Εισαγωγικά στοιχεία

Γραμματολογική ένταξη

Η θέση του Παπαδιαμάντη στη νεοελληνική πεζογραφία είναι εξέχουσα. Η λογοτεχνική ζωή της εποχής που εμφανίζεται ο Παπαδιαμάντης χαρακτηρίζεται, πρώτα πρώτα, από τη δυναμική εμφάνιση της Νέας Αθηναϊκής Σχολής. Πρόκειται για μια νέα γενιά ποιητών, με κυριότερο εκπρόσωπο τον Παλαμά, αλλά και άλλους σημαντικούς ποιητές, όπως ο Δροσίνης, ο Πολέμης, ο Καμπάς. Όπλο τους η δημοτική. Άλλωστε, το 1888, εγκαινιάζεται με το *Ταξίδι μου* του Γιάννη Ψυχάρη το κίνημα του δημοτικισμού.

Άλλο χαρακτηριστικό της εποχής είναι η εμφάνιση της ηθογραφίας από το 1880 την οποία διακρίνουμε σε δύο κατηγορίες: Πρώτον, έχουμε την **ηθογραφία με τον έντονο λαογραφικό χαρακτήρα** και δεύτερον, εμφανίζεται η **ρεαλιστική-νατουραλιστική πεζογραφία**, που ασχολείται με τα ήθη των μικρών κοινωνιών της αγροτικής Ελλάδας, αλλά υπερβαίνει τις απλουστευτικές ή εξωραϊστικές αναπαραστάσεις της

και γενικότερα τις συμβάσεις του ρεαλισμού. Ο Παπαδιαμάντης, όπως και οι Βιζυηνός και Καρκαβίτσας, ανήκει στη δεύτερη κατηγορία.

Τα θέματα των έργων του

Τα θέματα των έργων του είναι αντλημένα από τη ζωή των ταπεινών και καταφρονεμένων ανθρώπων: γέροι, γυναίκες και παιδιά βρίσκονται στο επίκεντρο της προσοχής του εξαιτίας της κοινωνικής περιθωριοποίησής τους. Ο κυρ Αλέξανδρος, σε ένα σύντομο βιογραφικό του σημείωμα, εξηγεί την επιλογή του: «Το επ' εμοί, ενόσω ζω και αναπνέω και σωφρονώ, δεν θα παύσω πάντοτε, ιδίως δε κατά τας πανεκλάμπρους ταύτας ημέρας, να υμνώ μετά λατρείας τον Χριστόν μου, να περιγράψω μετ' έρωτος την φύσιν και να ζωγραφώ μετά στοργής τα γνήσια Ελληνικά έθη».

Οι ήρωές του

Στα έργα του οι πρωταγωνιστές επιλέγονται μέσα από την καθημερινή ζωή και τα βάσανα των ανθρώπων. Μορφές τυραννισμένες, ολομόναχες αλλά πάνω απ' όλα γνήσιες, αποτελούν τον «κόσμο» του Παπαδιαμάντη. Οι γυναικείες μορφές παρουσιάζονται απλές, αλλά βασανισμένες, χωρίς εξιδανικεύσεις. Ανεξαρτήτως ηλικίας και κοινωνικής θέσης, οι μορφές αυτές, είτε ως νεαρά κορίτσια είτε ως μητέρες είτε ως χαροκαμένες χήρες, όλες ακολουθούν τη μοίρα της Ελληνίδας της εποχής του Παπαδιαμάντη. Οι άνδρες, αγρότες ή βοσκοί ή ιερωμένοι, είναι αγωνιστές της ζωής και μάχονται με αγνότητα να ζήσουν και να αντεπεξέλθουν στις δυσκολίες. Όλες οι μορφές παρουσιάζονται σε διαφορετικές φάσεις της ζωής τους με στόχο να αναδειχθεί μια διαφορετική ψυχική κατάσταση την οποία ο Παπαδιαμάντης με μαεστρία αναλύει. Κάτω από τις διαφορετικές συνθήκες παρουσίασης των μορφών ο συγγραφέας καταφέρνει να δώσει τα δικά του μηνύματα σε κάθε διήγημα.

Οι ήρωες του συγγραφέα, σύμφωνα με τον Ε. Κουφογιάννη, διακρίνονται σε τρεις γενικές κατηγορίες:

- Σε όσους αναφέρονται στο «να υμνώ μετά λατρείας τον Χριστόν μου...», δηλαδή οι ιερείς, οι ψάλτες, οι καλόγεροι.
- Σε εκείνους που η δουλειά τους κι η ασχολία τους αναφέρονται στο «να περιγράψω μετ' έρωτος την φύσιν», δηλαδή οι βοσκοί, οι κυνηγοί, οι ναυτικοί.
- Σε όλους εκείνους που εννοούνται στο «να ζωγραφώ μετά στοργής τα γνήσια Ελληνικά έθη», σε αυτούς δηλαδή που λίγο πολύ ασκούν ένα αστικό επάγγελμα. Αυτοί πάλι μπορούν να ταξινομηθούν στις ακόλουθες τρεις κατηγορίες:
  - i. Οι μικροεπιχειρηματίες που την ενασχόλησή τους και τις πολλαπλές υπηρεσίες τους θέτουν στη διάθεση των συνανθρώπων τους: καφετζήδες, κάπηλοι, αχθοφόροι, ασβεστάδες, φραγκοράφτες, «ελαιοτρίπται», φουρνάρηδες, μωλωνάδες κ.ά.

- ii. Οι κρατικοί λειτουργοί της Σκιάθου: ο λιμενάρχης, ο υγειονόμος, ο νομιάτρος, οι τακτικοί, ο τελώνης, ο ειρηνοδίκης, ο τηλεγραφετής, ο πάρεδρος, ο επιστάτης, ο παιδονόμος.
- iii. Η μαμή, η προξενήτρα, ο πανδρολόγος, ο τοκογλύφος, ο τοκιστής.

Ο παπαδιαμαντικός πληθυσμός της Σκιάθου

Ειδικά τον παπαδιαμαντικό πληθυσμό της Σκιάθου θα μπορούσαμε να τον διακρίνουμε στις εξής κατηγορίες:

- Πρώτα είναι ο πληθυσμός της ξενιτιάς ή της περιπλάνησης, σε αντίθεση προς τον άλλο πληθυσμό, αυτόν που παραμένει στον κλειστό τόπο της Σκιάθου, αλλά βιώνει την απουσία των ξενιτεμένων, τελώντας είτε σε μια κατάσταση υπομονής, αναμονής, προσδοκίας της επιστροφής είτε σε μια κατάσταση λήθης και απελπισίας.
- Μια άλλη κατηγορία είναι αυτή των πενήτων και των ναυτικών, που διάγουν το τέλος του βίου, γνωρίζοντας πως «δεν έχουν ποτέ τελειωμό τα πάθια και οι καημοί του κόσμου».
- Είναι ακόμα ο πληθυσμός των αρχόντων, μόνο που η διαφοροποίηση από τον πληθυσμό των πενήτων δεν είναι ορατή. Γιατί η απόλυτη ταξική διαφοροποίηση δεν υπερτονίζεται στον Παπαδιαμάντη.
- Παραπλεύρως βρίσκονται οι φορείς της εξουσίας, που όμως δε διαφοροποιούνται ριζικά από τον πληθυσμό των πενήτων, τον κοινωνικό περίγυρο, την κοινότητα ή τα κοινωνικά δρώμενα.
- Οι γυναίκες στον Παπαδιαμάντη είναι αυτές που κυριαρχούν και σφραγίζουν το έργο του.
  - ▮ Πρώτες ξεχωρίζουν οι γραίες. Οι γραίες στον Παπαδιαμάντη είναι μορφές του πάθους, του πένθους, της καρτερίας, της χριστιανικής υπομονής.
  - ▮ Είναι ακόμα η γυναίκα χήρα, που βιώνει τον θάνατο, την ερημιά, τη μοναξιά, την οδύνη.
  - ▮ Μαζί με όλον αυτό τον πληθυσμό είναι η κόρη που αναμένει τον έρωτα, τον γάμο, την επιστροφή του αγαπημένου που λείπει, τον αδελφό. Είναι όλες οι κόρες που συμβιβάζονται στον έρωτα, που κάνουν γάμο χωρίς έρωτα.

Οι γυναίκες

Ο Παπαδιαμάντης, ξεδιπλώνοντας αυτό το πολύπτυχο των γυναικείων χαρακτήρων, εγκαινιάζει τη **φιλογυναικεία λογοτεχνία**, μολονότι οι σχέσεις του με τις γυναίκες είναι ιδιότυπες, περίπλοκες και συχνά αντιφατικές: σχέσεις αγάπης, φόβου, συμπόνιας, αποστροφής και κατανόησης, ανομολόγητου έρωτα και ομολογουμένης απόρριψης. Ο Παπαδιαμάντης, φυσικά, **δεν είναι ο ενσυνείδητος, κοινωνικά προωθημένος «φεμινιστής» της εποχής του**. Και είναι μάλλον βέβαιο πως θα αντιδρούσε έντονα,

αν γνώριζε πως του αποδίδεται ένας παρόμοιος τίτλος. Συχνά, όμως, τα ίδια τα έργα ξεπερνούν και τις προθέσεις και τις διαθέσεις των δημιουργών τους. Το σίγουρο ωστόσο είναι πως η παπαδιαμαντική δημιουργία είναι γυναικοκεντρική.

B Επεξεργασία κειμένων

B.1. Οι έμποροι των εθνών

Γραμματολογικά στοιχεία

Την υπέρβαση των ορίων της ανθρώπινης φύσης που καταπονείται στη δίνη μιας ερωτικής παρόρμησης θέτει ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης μέσα από τους *Εμπόρους των Εθνών* (1883), το δεύτερο μυθιστόρημά του. Πρόκειται για **μιαν οξυδερκή και διεισδυτική μελέτη του ερωτικού πάθους, της σαρκικής επιθυμίας, του πόθου**. Με αυτό το έργο ξεπερνά την πρώτη του προσπάθεια («*Η μετανάστις*») και παρουσιάζει ένα έργο, το οποίο δε στάθηκε μόνο σημαντική προσφορά στην εποχή του, αλλά και σήμερα μπορεί να σταθεί δίπλα στα καλύτερα ιστορικά και ρομαντικά ελληνικά μυθιστορήματα. Ξαναζωντανεύει τη νησιώτικη Βενετοκρατία στην πρώτη της εξόρμηση για την κατάκτηση των Κυκλάδων και περιγράφει με δαντικές εικόνες την αγριότητα των Βενετών και των Γενοβέζων, που είχαν ως μόνο νόμο τους την αυθαιρεσία και την ωμή ιδιοτέλεια. Αυτοί είναι «οι έμποροι των εθνών» που η δίψα του χρήματος τους μεταβάλλει σε λύκους και απαίσιους φονιάδες των ήσυχων ανθρώπων των ελληνικών νησιών.

Η σύλληψη της Αυγούστας, οι προβληματισμοί και οι πράξεις της δημιουργούν έναν γυναικείο χαρακτήρα όχι συνηθισμένο, ταυτόχρονα με την επιβεβαίωση του γεγονότος πως η γυναικεία υποταγή δεν ήταν πάντοτε δεδομένη ολοκληρωτικά, πως οι στάσεις και οι αντιστάσεις με οποιαδήποτε μορφή, ήταν τόσο υπαρκτές όσο και αποσιωπημένες.

Ο μύθος

Η δράση τοποθετείται μεταξύ 1199 και 1207, δηλαδή λίγο πριν και λίγο μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους της τέταρτης Σταυροφορίας. Τόπος είναι η Νάξος, όπου ένας πλούσιος ευπατρίδης, ο Ιωάννης Μούχρας, κατεδίωκε τους πειρατές, με σκοπό να λάβει δίπλωμα ναυάρχου και ευπατρίδη της Βενετίας. Σε μια τέτοια καταδίωξη απελευθέρωσε έναν Βενετό κόμητα, τον Μάρκο Σανούτο, ο οποίος είχε πέσει σκλάβος των πειρατών και του πρόσφερε φιλοξενία στην οικία του. Όμως, ο Βενετός κόμης ερωτεύτηκε τη γυναίκα του οικοδεσπότη του, η οποία ονομαζόταν Αυγούστα, και την απήγαγε.

Στο επόμενο κεφάλαιο, η πλοκή του έργου μάς πηγαίνει επτά οκτώ χρόνια μετά

στη Βενετία. Εκεί συναντάμε τον Μάρκο Σανούτο, ο οποίος είχε πέσει σε κατάθλιψη, καθώς τον εγκατέλειψε η Αυγούστα και προετοιμάζεται κατ' εντολήν της Διοίκησης της Βενετίας για μια εκστρατεία στα νησιά του Αιγαίου. Στο διάστημα αυτό τον ανακαλύπτει ο Ιωάννης Μούχρας και του επιτίθεται μέσα σε μια βάρκα σε κάποιο κανάλι της Βενετίας, χωρίς όμως η μάχη να έχει κάποιο αποτέλεσμα, απλώς να τραυματισθεί σοβαρά ο Ιωάννης Μούχρας, ο οποίος και καταφέρνει να ξεφύγει.

Υστερα, η δράση του έργου μεταφέρεται στην Πάτμο, όπου βρίσκουμε την Αυγούστα να διαμένει σε μοναστήρι, σε άσχημη ψυχολογική κατάσταση, η οποία είναι απόρροια δύο λόγων, όπως αφήνεται να εννοηθεί από το κείμενο: πρώτον, διότι αγαπούσε τον Βενετό κόμητα και τον εγκατέλειψε γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, καθώς δεν είχε την αποκλειστικότητα σε αυτόν, και, δεύτερον, γιατί, επειδή έτρεφε αυτά τα συναισθήματα, θεωρούσε πως πρόδωσε τον σύζυγό της.

Στο μοναστήρι αυτό την ανακάλυψε απεσταλμένη του Μάρκου Σανούτου, η οποία όμως ενημέρωσε ψευδώς τον κόμητα ότι είχε εξαφανιστεί ή είχε πεθάνει. Υστερα από αυτή τη συνάντηση, η Αυγούστα εγκαταλείπει το νησί, την ίδια ώρα που ο σύζυγός της φτάνει εκεί, έχοντας πληροφορηθεί την εκεί παραμονή της.

Η τελευταία πράξη του έργου διαδραματίζεται στη Νάξο. Εκεί ο Μάρκος Σανούτος, προσπαθώντας μάταια να αποσπάσει τη νήσο από την κυριαρχία των Γενοβέζων και βλέποντας την πρόθεση των συμμάχων του να τον εγκαταλείψουν, αποφασίζει να κάψει τα πλοία τους, ώστε αναγκαστικά να παραμείνουν στο νησί. Τη νύκτα εκείνη και αφού είχε δώσει τις οδηγίες του στους υπηρέτες του, πορεύεται για το γυναικείο μοναστήρι όπου διέμενε η Αυγούστα. Η Αυγούστα, βλέποντας τον κόμητα να καθυστερεί να έρθει προς επίσκεψή της, φεύγει κρυφά από τη μονή και ανεβαίνει στο πλοίο του, την ίδια ώρα ακριβώς που μπήκε η φωτιά για να καούν τα πλοία. Όταν καιγόταν η ναυαρχίδα, η Αυγούστα βλέπει στον απέναντι βράχο τον σύζυγό της και προτού αποθάνει του ζητά συγχώρεση, η οποία και της δίδεται.

Το έργο περατώνεται στον ίδιο τόπο απ' όπου άρχισε η πλοκή του. Στο σπίτι του Νάξιου ευπατρίδη κατοικεί πια ο Βενετός κόμης, ως νικητής και κύριος της νήσου, ο οποίος και φονεύεται από τον πιστό δούλο του, που είχε αγανακτήσει για την αχαριστία του κυρίου του, στο ίδιο ακριβώς μέρος όπου πρωτοσυνάντησε ο Σανούτος την Αυγούστα. Ο δε Ιωάννης Μούχρας γίνεται μοναχός, καθώς «δεν είχε τι άλλο καλύτερο να πράξει», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Παπαδιαμάντης.

Ο χαρακτήρας της Αυγούστας

Η Αυγούστα έχει ανατραφεί και προετοιμαστεί να παίξει τον ρόλο της σεμνής και ενάρετης πιστής συζύγου, της κλεισμένης στο κάστρο του αφέντη-συζύγου της, με μοναδική διέξοδο το μοναστήρι. Τον ρόλο αυτόν αναλαμβάνει για μεγάλο χρονικό διάστημα και μάλιστα με επιτυχία, όπως παραδέχεται ο συγγραφέας: «ωραία και αθώα ως περιστέρα, ήτο το σέμνωμα της οικίας».

Η Αυγούστα, ως σύζυγος του Μούχρα στο «μεγάλο», «ευπρεπές» και οχυρωμένο με τρεις πύργους και με ψηλό τείχος σπίτι του ήταν μεν «αθώα ως περιστέρα», γρήγορα όμως μεταβλήθηκε σε γυναίκα που ήπια «το ποτήριον της πόρνης ως λέγει η αποκάλυψις» αμέσως μόλις συγκρούστηκε με την κατεστημένη ιδεολογία για τον ρόλο των δύο φύλων. Η καθοριστική παρουσία του Βενετού μετέτρεψε το «σέμνωμα» σε εξεγερμένη γυναίκα, που μέσα από μία πορεία οδύνης –κοινωνικές συγκρούσεις, ενοχές, τύψεις, από την αυτοαπόρριψη και την αυτοανάταση–καταλήγει να προτιμήσει το πάθος της και τις ανάγκες του κορμιού της από τη σωτηρία της ψυχής της.

Η Αυγούστα και η θρησκεία

Σκιαγραφώντας την Αυγούστα, ο Παπαδιαμάντης παραδέχεται για πρώτη φορά καθαρά πως η εκκλησία και οι κανόνες της, οι ιερείς και οι παρεμβάσεις τους στην προσωπική ζωή των πιστών, ανεξάρτητα από δόγμα, δεν είναι πάντοτε τρόποι αποτελεσματικοί, δεν αποτελούν στηρίγματα και καταφύγια των ανθρώπων και ιδιαίτερα των γυναικών, των οποίων η σχέση με την εκκλησία, τους εκπροσώπους της και τον τρόπο ζωής της είναι, παρ' όλα αυτά, στενότερα συνδεδεμένη. Πρόκειται για μία τολμηρή θέση του Παπαδιαμάντη, συνεπή όμως με τη θρησκευτική του ιδιαιτερότητα.

Όλα τα παραπάνω γίνονται εμφανή στη διάρκεια της εξομολόγησης της καθολικής Αυγούστας προς τον ιερέα. Στο πλαίσιο της αποκαλύπτονται η αγωνία, οι ενοχές, οι συγκρούσεις της συγκεκριμένης γυναίκας ανάμεσα σε ό,τι θεωρεί καθήκον της και στα συναισθήματα και στις επιθυμίες της, οι μεταφυσικοί της φόβοι, όλη η επώδυνη κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει, για να καταλήξει όμως σε νίκη όλων των «απαγορευμένων» επάνω στα κοινωνικά και εκκλησιαστικά αποδεκτά.

Βρισκόμαστε, δηλαδή, μπροστά στον θρίαμβο της ανθρώπινης φύσης, πάνω στον τρόπο που επιβάλλουν οι διάφορες κοινωνικές συμβάσεις, στις οποίες έχει υπαχθεί και η σύμβαση της αμαρτωλότητας, ανάλογα με την ερωτική συμπεριφορά των γυναικών. Ο ιερέας, που εδώ συμβολίζει την ανδρική και θεολογική λογική και ηθική, δεν είναι σε θέση να αποδεχθεί ή να εξηγήσει το γυναικείο μεγαλείο της Αυγούστας. Δεν μπορεί να δεχθεί πώς είναι δυνατό να ανήκουν σε γυναίκα του καιρού και της τάξης της λόγοι όπως αυτοί: *«Συχνάκις καταβαίνει εις τα χείλη μου ασεβής λογισμός κι αναβαίνει εναγής επιθυμία. Οι στεναγμοί μου τα δύο ταύτα μεταφράζουσιν εις την πυρίνην γλώσσαν του έρωτος και της απελπισίας... ουδέποτε μετενόησα διά το έγκλημά μου τούτο, πάτερ, ουδέ πιστεύω ότι είναι δυνατόν να μετανοήσω... Η σαρξ δεν δύναται να καταβληθή, ο έρωσ δεν δύναται να υποχωρήσει».*

Η Αυγούστα δεν διστάζει μάλιστα να διακόψει την εξομολόγηση –μια πράξη βίαιη και «αμαρτωλή»– για να έλθει σε επαφή με εκπροσώπους τού έξω από το

μοναστήρι κόσμου, με την ελπίδα να πάρει από εκεί τα μηνύματα που το κορμί και η καρδιά της περιμένουν.

Σύγκριση της Αυγούστας και της Χαδούλας (Φόνισσα)

Είναι πολλά και ουσιαστικά τα κοινά χαρακτηριστικά της Αυγούστας και της Χαδούλας, παρά τα διαφορετικά σημεία αφετηρίας τους, τους διαφορετικούς κόσμους στους οποίους ζουν και τα διαφορετικά, επιφανειακά έστω, προβλήματα που αντιμετωπίζουν. Κοινά τους στοιχεία είναι το ίδιο, στις αναλογίες του, αυταρχικό περιβάλλον, η ίδια χρησιμοποίηση από τρίτους (σύζυγος και εραστής για την Αυγούστα, γονείς, σύζυγος και παιδιά για τη Χαδούλα), η ίδια τραυματισμένη ψυχοσύνθεση, η ίδια άρνηση προσφυγής στην εκκλησία, η εξέγερση και η ρήξη με το κοινωνικό περιβάλλον, η πτώση και, τέλος, η κάθαρση, με την ενεργό συμμετοχή της φύσης (φωτιά στη μία περίπτωση, νερό στην άλλη) (πηγή: Μαρία Γκασούκα, εφ. *Η ΑΥΓΗ*, 13/1/2011)

B.2. Η Φόνισσα (Κ.Ν.Λ. Β' Λυκείου)

Γραμματολογικά στοιχεία

Το έργο, εκτενές διήγημα (νουβέλα), από τα καλύτερα του Παπαδιαμάντη, δημοσιεύτηκε το 1903 στο περιοδικό *Παναθήναια* σε συνέχειες με τον υπότιτλο «Κοινωνικόν μυθιστόρημα». Ο κοινωνικός χαρακτήρας της *Φόνισσας* συνίσταται στην παρουσίαση του σοβαρού προβλήματος της καταπίεσης της γυναίκας στην ανδροκρατούμενη κοινωνία της υπαίθρου, την εποχή που έζησε ο συγγραφέας. Η *Φόνισσα* είναι ένα κείμενο διαχρονικό, του οποίου μπορεί να αναδειχθεί πλέον η παγκόσμια σημασία, τόσο από το θέμα του, που είναι οι συνέπειες της εκμετάλλευσης και της περιφρόνησης του γυναικείου φύλου, όσο και από την πραγμάτευση του θέματος που γίνεται με τρόπο κλασικά τραγικό. Ως τραγικό στοιχείο εδώ εκλαμβάνεται η προδιαγεγραμμένη μοίρα του κακοποιημένου παιδιού, και μάλιστα κοριτσιού, που η κακοποίησή του λόγω της στρεβλής και ένοχης συνείδησης της κοινωνίας δε συνειδητοποιείται ποτέ ως τέτοια, ώστε να ιαθεί, αλλά βιώνεται από το ίδιο ως ενοχή, που κάτω από ειδικές συνθήκες εκδηλώνεται τελικά ως έγκλημα.

Ο μύθος

Μια γυναίκα εξήντα χρόνων περίπου, χήρα, φτωχή, με τέσσερις γιους και τρεις κόρες, όταν γίνεται για τρίτη φορά γιαγιά από την πρώτη της κόρη, πνίγει τη νεογέννητη εγγονή της, που είναι άρρωστη, ενώ αγρυπνά κοντά της. Στη συνέχεια πνίγει άλλα δύο κοριτσάκια σε μια στέρνα, ένα ακόμα σε ένα πηγάδι, καθώς δεν κάνει τίποτα για να το σώσει, και, τέλος, ένα ακόμα νεογέννητο κοριτσάκι με τα ίδια της τα χέρια. Στο τέλος πνίγεται και η ίδια στη θάλασσα, στην προσπάθειά της να ξεφύγει από τους χωροφύλακες που την καταδιώκουν.

Παράλληλα με την αφήγηση των εξωτερικών γεγονότων, ο συγγραφέας παρακολουθεί και την ψυχολογική πορεία της Φραγκογιαννούς, παρουσιάζοντας τις σκέψεις, τα συναισθήματα, τις αναμνήσεις, τα όνειρα και την εσωτερική της πάλη, με έναν τρόπο σχεδόν συμμετρικό. Έτσι η δράση προχωράει με έναν διπλό βηματισμό, εξωτερικό και εσωτερικό συγχρόνως, δίνοντας την εντύπωση ότι αυτοί οι δύο τρόποι δράσης είναι αλληλένδετοι και ότι ο ένας πυροδοτεί τον άλλον.

Ο χαρακτήρας της Χαδούλας

Ο κυρ Αλέξανδρος, χωρίς να είναι επαναστάτης, επαναστατεί όταν η κοινωνία γίνεται εχθρικός τόπος για τον άνθρωπο. Στη Φόνισσα έχουμε να κάνουμε με μια ψυχή σε εξέγερση, μιαν ανάγλυφη παρουσίαση των κοινωνικών και ηθικών δομών της σκιαθίτικης αλλά και ευρύτερα της ελλαδικής κοινωνίας. Ο Παπαδιαμάντης κατανοεί την περιθωριοποίηση και την εξαθλίωση της γυναικείας ύπαρξης. Συναισθάνεται και συνειδητοποιεί την άνιση κατανομή των ρόλων σε βάρος των γυναικών, που είναι υποδουλωμένες στις πατριαρχικές και ανδροκρατικές αντιλήψεις.

Η εξηντάχρονη γριά Χαδούλα Φραγκογιαννού, σύζυγος του Γιάννη Φράγκου, η ηρωίδα του έργου, προσπαθεί να διορθώσει τη θέση της γυναίκας στον κοινωνικό χώρο με ανορθόδοξα μέσα, με τον θάνατο: πνίγει τα μικρά κορίτσια, για να μην υποφέρουν, όταν μεγαλώσουν και γίνουν γυναίκες. Γιατί η ίδια, όπως λέει, αλλά και κάθε γυναίκα «ποτέ δεν είχε κάμει άλλο τίποτε ειμή να υπηρετή τους άλλους. Όταν υπανδρεύθη έγινε σκλάβα του συζύγου της, όταν απέκτησε τέκνα έγινε δούλα των τέκνων της, όταν τα τέκνα της απέκτησαν τέκνα, έγινε πάλιν δουλεύτρια των εγγόνων της».

Η γριά Χαδούλα είναι μια γυναίκα της εποχής του Παπαδιαμάντη, μιας ανδροκρατούμενης δηλαδή κοινωνίας· ένας αντιδραστικός χαρακτήρας στο κατεστημένο της εποχής της δηλώνοντας τη διαμαρτυρία της μπροστά στη μοίρα των γυναικών του νησιού· μια γυναίκα σκληρή αλλά συνάμα ευαίσθητη και προβληματισμένη για τη θέση της γυναίκας την εποχή αυτή. Έτσι, ο Παπαδιαμάντης προβάλλει το κοινωνικό πρόβλημα που υπήρχε στην εποχή του, σχετικά με τη θέση της γυναίκας στις επαρχιακές και υπανάπτυκτες κοινωνίες.

Η στάση του Παπαδιαμάντη απέναντι στην ηρωίδα

Συμφωνεί με αυτή τη λύση ο Παπαδιαμάντης ή όχι; Τη συμπάθειά του δεν την κρύβει, αλλά απέχει πολύ από το να ταυτιστεί μαζί της. Αφήνει ελεύθερη την ηρωίδα να σκεφτεί και να πράξει και ο ίδιος παρακολουθεί την περιπέτεια αυτής της ελευθερίας. Ο σκοτισμένος νους παράγει ατομική ιδεολογία και η ιδεολογία σκοτίζει ακόμα περισσότερο τον νου. Ο νους της Φραγκογιαννούς «είχεν αρχίσει να ψηλώνη, είχε παραλογίσει επιτέλους. Επόμενον ήτο, διότι είχαν εξαρθή εις ανώτερα ζητήματα». Η Φραγκογιαννού ανατρέπει δυναμικά την ανδροκρατούμενη στερεότυπη

εικόνα της γυναίκας: αφού κατορθώνει να επιβιώσει αναπτύσσοντας μια οικονομία της συμπεριφοράς, η οποία αποτελεί καρπό της επιτυχημένης προσαρμογής της στις απαιτήσεις της ανδροκρατούμενης κοινωνίας, ξαφνικά «ψηλώνει ο νους της» και επαναστατεί με έναν τρόπο που δεν αμφισβητεί απευθείας και προκλητικά τους ισχύοντες κανόνες, αλλά τους υπονομεύει καταλυτικά μέσα από μια κλιμάκωση εκείνης της αποτελεσματικής οικονομίας της συμπεριφοράς και της δράσης της: **η Φραγκογιαννού δεν προσπαθεί να ανατρέψει τους κανόνες, αλλά να προσαρμοστεί σε αυτούς, με τη διαφορά πως δεν το κάνει υπάκουα, πειθήνια ή δουλικά.**

Το θέμα της προίκας

Στη Φόνισσα επίσης καυτηριάζεται με κάθε τρόπο η ύπαρξη του εθίμου της προίκας, που τη γυναίκα τα χρόνια εκείνα την είχε καταντήσει αντικείμενο αγοραπωλησίας. Ο Γιάννης Βλαχογιάννης σε ένα άρθρο του το 1938 στη *Νέα Εστία* με τίτλο «Ένας άγραφος γυναικείος νόμος και η Φόνισσα του Παπαδιαμάντη», φέρνει στο φως ένα παλαιό έγγραφο της δημογεροντίας Σκοπέλου με το οποίο ζητείται από το Υπουργείο Δικαιοσύνης η κατάργηση του εθίμου της προίκας. Στο έγγραφο αυτό περιέχονται φρικιαστικές λεπτομέρειες:

«Τα πολυειδή δυστυχήματα, πολιτικά και ηθικά, οίον απάνθρωπος μισοτεχνία των γονέων προς τα θηλυκά, τα οποία αισχύνεται η δημογεροντία να εκφράση... Αι μυστικάί βρεφοκτονίαί των θηλυκών, αδιάλειπτοι έριδες και μίση των ανδρογύνων όταν γεννήσωσι θηλυκά, όλα αποτελέσματα και καρποί της διαληφθείσης τοπικής ταύτης συνηθείας, είναι εύλογοι αφορμαί και ισχυροί λόγοι, οι οποίοι ηνάγκασαν τους δυστυχείς και αξίους ελέους δημότας της νήσου ν' αποφασίσωσι την κατάργησιν αυτής».

Ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης, με τρεις ανύπαντρες αδελφές, έχει πικρή προσωπική πείρα. Η μοίρα του κοριτσιού που προέρχεται από φτωχή οικογένεια είναι προδιαγεγραμμένη και καταδικαστική για όλη του τη ζωή. Αφού είναι βάρος για την οικογένεια, θα την παντρέψουν με όποιον βρεθεί, ακόμα και με κάποιον πνευματικά ή κοινωνικά καθυστερημένο, αρκεί να μην απαιτήσει προίκα. Έτσι, τα οικονομικά της νεοδημιούργητης οικογένειας δεν πρόκειται ποτέ να βελτιωθούν και η φτώχεια θα διαιωνίζεται. Η κατάσταση θα επιδεινωθεί ακόμα περισσότερο αν γεννηθούν κορίτσια και καθόλου αγόρια, οπότε όταν φτάσουν σε ηλικία γάμου θα χρειαστούν προίκα: *«Πάσα πτωχή οικογένεια, πάσα μήτηρ χήρα, με δύο στρέμματα αγρούς, μ' ένα πενιχρόν οικίσκον, ταλαιπωρωμένη, ξενοδουλεύουσα –είτε κολλήγισα άλλων ευπορωτέρων οικογενειών, εις τα κτήματα, εις τας συκάς και τας μορέας– συλλέγουσα φύλλα, παράγουσα ολίγην μέταξαν –ή τρέφουσα δύο ή τρεις αίγας ή αμνάδας– γινομένη κακή με όλους τους γείτονας, πληρώνουσα πρόστιμα διά μικράς ζημίας –φορολογουμένη ασπλάγχως, τρώγουσα κριθινον άρτον ποτισμένον με ιδρώτα αλμυρόν– ώφειλεν εξ άπαντος “ν’ αποκαταστήση” όλα τα*

θήλεα ταύτα, και να δώση πέντε, έξ, ή επτά προίκας! Ω Θεέ μου!» (Η Φόνισσα).

Η τεχνική του νατουραλισμού

Η τεχνική της νουβέλας ακολουθεί τα διδάγματα του νατουραλισμού:

- α. **Η εικόνα της φτώχειας** του αγροτικού πληθυσμού της Σκιάθου περιγράφεται στη Φόνισσα με κάθε λεπτομέρεια και το ίδιο παραστατικά με αυτήν της ευμάρειας και του πλούτου των αρχόντων του νησιού. Οι ανισότητες μεταξύ των κατοίκων είναι εμφανέστερες. Για τις ταξικές αυτές ανισότητες, οι νατουραλιστές ανησυχούν, προβληματίζονται και τελικώς προβάλλουν ένα σοσιαλιστικό στοιχείο ηθικής αγανάκτησης για την αθλιότητα των φτωχών. Ο Παπαδιαμάντης με τη σειρά του, για παράδειγμα, δείχνει να μην υπολογίζει τον υποστηριζόμενο από το επίσημο κράτος θεσμό της προίκας, δημιουργώντας έναν ήρωα, τη Χαδούλα, η οποία διαρκώς κατακρίνει την «αστική αξία» της χρηματικής προίκας.
- β. **Οι νατουραλιστές παράγουν μια σειρά από τερατικούς ήρωες και τερατικά κοσμοείδωλα.** Αντιστρέφουν την πορεία της εξέλιξης δείχνοντας τον εκφυλισμό του ανθρώπου, ο οποίος επιστρέφει στην πρωτόγονη κτηνωδία σε περιπτώσεις κρίσης, καταστάσεις πίεσης, επήρεια οινοπνεύματος κτλ. Ο Μούτρος, ο γιος της Φραγκογιαννούς, εγκληματεί υπό την επήρεια αλκοόλ, σε στιγμές που δεν ελέγχει απόλυτα τον εαυτό του και δεν έχει συνείδηση του τι ακριβώς κάνει. Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να ισχυριστούμε ότι και η Φραγκογιαννού εγκληματεί υπό παρόμοιες συνθήκες, δηλαδή σε κατάσταση κάποιος νευρικής κρίσης, κατά την οποία δεν ελέγχει τον εαυτό της («Της Φραγκογιαννούς άρχισε πράγματι “να ψηλώνη ο νους της”. Είχε “παραλογίσει” επί τέλους»). Αλλά στην πραγματικότητα το έγκλημά της είναι διαφορετικό από του Μούτρο. Η Φραγκογιαννού, όπως και ο Ρασκόλνικωφ στο Έγκλημα και Τιμωρία, σκοτώνει για φιλοσοφικούς λόγους.
- γ. Σημασία δεν έχουν τόσο τα γεγονότα όσο η **ερμηνεία** τους. Το ενδιαφέρον του συγγραφέα δεν στρέφεται κυρίως σε αυτό που έκανε η Φραγκογιαννού αλλά στο γιατί το έκανε, θέτοντας παράλληλα το ερώτημα αν είναι ένοχη ή αθώα – χωρίς όμως και να δίνει απάντηση σε αυτό.
- δ. **Η ιδέα της κληρονομικότητας.** Η Χαδούλα παρουσιάζεται σαν να είναι ίδια η μάνα της «χάρις εις την φύσιν» αλλά και «εις τα μαθήματα της μητρός της, τα εκούσια και τα ακούσια». Η μητέρα της αναφέρεται ως μια κακιά στρίγγλα που ήξερε μάγια («Η μάνα της ήτο κακή, βλάσφημος και φθονερά. Ήτον μια από τας στρίγγλας της εποχής της. Ήξευρε μάγια»), παρόμοια όπως χαρακτηρίζεται και η Φραγκογιαννού («η μικρή Στριγγλίτσα, καθώς ονόμαζε συνήθως την κόρην της»), η οποία γνωρίζει πολύ καλά πώς να χει-

ρίζεται τις ιδιότητες των βοτάνων που συλλέγει. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της καταδίωξής της από τους χωροφύλακες, η Χαδούλα κρύβεται στη Σκοτεινή Σπηλιά, η οποία περιγράφεται αναλογικά με τον πλάτανο όπου είχε κρυφτεί η μητέρα της διωκόμενη από τους κλέφτες.

- ε. Η προκαθορισμένη μοίρα του ανθρώπου από την οποία αδυνατεί να ξεφύγει.** Ιδιαίτερα η γυναίκα, στον Παπαδιαμάντη, από τη στιγμή της γέννησής της είναι προκαθορισμένο πως θα είναι σκλάβα («Όταν ήτο παιδίσκη, υπηρετεί τους γονείς της. Όταν υπανδρεύθη, έγινε σκλάβα του συζύγου της [...] όταν απέκτησε τέκνα, έγινε δούλα των τέκνων της· όταν τα τέκνα της απέκτησαν τέκνα, έγινε πάλιν δουλεύτρια των εγγόνων της»). Παρόμοια πρόκειται να είναι και μοίρα της μητέρα της Ξενούλας («Ε! Θέ μου, και να 'πεφτες μέσα, Ξενούλα! Είπε με αλλόκοτον γέλωτα η Φραγκογιαννού. Τι λευθεριά θα 'κανες της μάνας σου!»).

Γενικές επισημάνσεις – Συμπεράσματα

Ο Παπαδιαμάντης μέσα από τα πάθη της επαναστατημένης αυτής ψυχής έδωσε σε όλο του το βάθος το ηθικό πρόβλημα του σημερινού ανθρώπου. Άγγιξε και φώτισε όχι μόνον τη γυναικεία μοίρα αλλά και την ανθρώπινη, στο καίριο ακριβώς σημείο της σύγχυσης του καλού και του κακού όπου δικαιολογείται ακόμα και η βία. Αν αφαιρέσουμε από τη νουβέλα όλα τα εξωτερικά και πρόσκαιρα στοιχεία και παρατηρήσουμε μόνον την ψυχή της Χαδούλας, τότε θα δούμε πόσο όμοια είναι η πορεία της με την πορεία του σημερινού ανθρώπου. Όμοια η σύγχυση και πάνω απ' όλα όμοια η έπαρση. «Είχε ψηλώσει ο νους της», έτσι όπως έχει ψηλώσει και ο δικός μας νους συχνά μέσα στη γενική παρεξήγηση αξιών που ζούμε.

Όταν η Χαδούλα θέλησε να κάνει τον απολογισμό της ζωής της και κατέληξε στο πικρό συμπέρασμα πως «ο βίος της είναι ανωφελής και μάταιος και βαρύς», τότε η κατάσταση γίνεται αφόρητη και ακατανόητη. Ή έπρεπε να σκύψει το κεφάλι στην ανθρώπινη μοίρα και να αγωνιστεί αντιμετωπίζοντας τα μάταια βάσανα της ζωής «που τελειωμό δεν έχουν» ή, καθώς «ψηλώνει ο νους της», να επαναστατήσει. Και η Φραγκογιαννού επαναστάτησε με τον τρόπο της. Συνειδητοποιώντας τη σκλαβιά της απομονώνεται από όλους τους άλλους που αντίθετα με αυτήν ούτε βλέπουν ούτε καταλαβαίνουν. Το να υπηρετεί τους άλλους δεν αποτελεί γι' αυτήν λύτρωση, δεν είναι θετική στάση απέναντι στη ζωή, δεν είναι δεσμός και επικοινωνία με τους ανθρώπους, με τη φύση, με τον χρόνο και κυρίως δεν είναι δική της επιλογή. Δε διάλεξε τον τρόπο ζωής της, όπως δε διάλεξε και τη γέννησή της, ειδάλλως θα έβρισκε τη δύναμη να αντέξει και τις πίκρες και τα βάσανα και θα έβρισκε νόημα στη ζωή της. Είναι ολομόναχη, ψυχικά ταπεινωμένη, και αμύνεται με κάθε τρόπο να βγει από τη φτώχεια που της έχει επιβληθεί και όταν βρίσκεται αντιμέτωπη με την ανθρώπινη δικαιοσύνη, θέλει να πετάξει, να γλιτώσει, να ελευθερωθεί όχι μόνο από

τους διώκτες της αλλά από την ίδια της τη μοίρα, εκείνην του ανθρώπου που παραλογίστηκε και έχασε τον δρόμο του. Γι' αυτό και ο θάνατος δεν έρχεται ούτε σαν τιμωρία ούτε σαν εξιλέωση μιας και ούτε η θεία ούτε η ανθρώπινη δικαιοσύνη δε θέλησαν να αγγίξουν αυτήν την επαναστατημένη ψυχή. «...Η γραιία Χαδούλα εύρε τον θάνατον εις το πέρασμα του Αγίου Σώστη, εις τον λαιμόν τον ενώνοντα τον βράχον του ερημητηρίου με την ξηράν, εις το ήμισυ του δρόμου μεταξύ της θείας και ανθρώπινης δικαιοσύνης».

B.3. Το μοιρολόι της φώκιας (Κ.Ν.Α. Β' Λυκείου)

Γραμματολογικά στοιχεία

Το διήγημα αυτό πρωτοδημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Πατρίς* στις 13 Μαρτίου 1908, τρία σχεδόν χρόνια πριν από τον θάνατο του συγγραφέα (3 Ιανουαρίου 1911), και ανήκει στη συλλογή «*Πασχαλινά Διηγήματα*». Οι περισσότεροι από τους μελετητές του Παπαδιαμάντη θεωρούν *Το μοιρολόι της φώκιας* ως το αριότερο και το καλύτερο από τα διηγήματά του, ενώ πολλοί φτάνουν να το χαρακτηρίσουν ως «το αριστούργημα της παγκόσμιας φιλολογίας».

Ο μύθος

Η γρια-Λούκαινα, μια πτωχή χαροκαμένη πολύπαθη γυναίκα, κατεβαίνει στη θάλασσα για να πλύνει τα ρούχα στο αλμυρό νερό και να τα ξεβγάλει στο ποταμάκι που κυλάει εκεί κοντά. Περνώντας από το νεκροταφείο που βρίσκεται στον δρόμο της μοιρολογάει τα πεθαμένα παιδιά και τον άντρα της. Είναι απόγευμα, κατά το ηλιοβασίλεμα και σε μια πλαγιά εκεί δίπλα ένας νεαρός βοσκός αρχίζει να παίζει με τη φλογέρα του «*φαιδρόν ποιμενικόν άσμα*». Η μικρή εγγονή της Λούκαινας, η Ακριβούλα, ξεφεύγει από την επιτήρηση της μητέρας της και πηγαίνει να βρει τη γιαγιά της. Καθώς δε γνωρίζει το μονοπάτι, την κατευθύνει ο ήχος της φλογέρας και κάθεται για λίγο να ακούσει το τραγούδι του βοσκού, ο οποίος δεν την αντιλαμβάνεται. Η ώρα περνά και όταν αποφασίζει να φύγει έχει ήδη σουρουπώσει. Δεν καταφέρνει να βρει το μονοπάτι για να κατέβει στη θάλασσα και γλιστρώντας στην απότομη πλαγιά πέφτει στο νερό και πνίγεται. Κανείς δεν αντιλαμβάνεται τον θάνατό της. Η γιαγιά της μάλιστα όταν ακούει τον παφλασμό νομίζει ότι είναι ο βοσκός που πετά πέτρες. Μόνο μια μικρή φώκια πλησιάζει το άψυχο σώμα της μικρής και αρχίζει να το μοιρολογά.

Η γρια-Λούκαινα

Η γρια-Λούκαινα είναι ο βασικός χαρακτήρας του διηγήματος. Η φτώχεια την υποχρεώνει να βοηθήσει την παντρεμένη κόρη της. Η μοίρα στάθηκε σκληρή μαζί της: έχασε τα παιδιά της και τον άντρα της και το μόνο που της απέμεινε είναι να θρηνηί

για την κακή της τύχη. Συμβολίζει τον άνθρωπο που δέχεται τα χτυπήματα της μοίρας. Όμως, κάνει υπομονή και γίνεται ακόμα πιο δυνατή από τις συμφορές. Είναι τραγικό πρόσωπο, γιατί μια καινούρια συμφορά θα τη βρει άθελά της. Μοιρολογεί τα προηγούμενα ατυχήματά της και δεν παίρνει είδηση τον πνιγμό της εγγονής της. Επίσης, παρουσιάζεται λίγο αδιάφορη γι' αυτά που συμβαίνουν γύρω της. Ακούγοντας τον θόρυβο που έκαναν τα νερά από το πέσιμο της μικρής, δε δίνει πολλή σημασία και συνεχίζει τον δρόμο της. Το στοιχείο αυτό πρέπει να θεωρηθεί αρετή του διηγήματος. Σκοπός του συγγραφέα δεν είναι να μας παρουσιάσει τη Λούκαινα να θρηνεί για τον χαμό της εγγονής της. Απλώς, με αυτό τον τρόπο θέλει να τονίσει ότι τα ανθρώπινα βάσανα δεν τελειώνουν ποτέ. Η ζωή συνεχίζεται αδιάφορη παρά τον πνιγμό της μικρής. Το στοιχείο αυτό προσδίδει τραγικότητα στο διήγημα. Οι άνθρωποι είναι απορροφημένοι στις ασχολίες τους και δεν υποψιάζονται πόσο κοντά είναι ο θάνατος.

Τα συναισθήματα που βιώνει ο αναγνώστης

Η μορφή της δημιουργεί μέσα μας ποικίλα συναισθήματα. **Συμπάθεια**, γιατί η Λούκαινα, παρά τα γεράματά της, τα βάσανά της και τη φτώχεια της, υποχρεώνεται να προσφέρει ακόμα ενεργά στη ζωή, ενώ θα μπορούσε να έχει γαλήνη και ηρεμία, αν η ζωή και η μοίρα δεν την είχαν χτυπήσει από παντού. Καθώς προχωράει η διήγηση, το συναίσθημα κορυφώνεται και από συμπάθεια μετατρέπεται σε οίκτο. Ο θάνατος των πέντε παιδιών της, του άντρα της και ο ξενιτεμός των δύο αγοριών της την αφήνουν σχεδόν μονάχη της και υποχρεωμένη να υπηρετεί, παρά τα γεράματά της, την κόρη της, που της απέμεινε με τα έξι μικρά παιδιά της. Ακόμα, μας δημιουργείται το συναίσθημα του **φόβου** με την περιγραφή του μακάβριου τοπίου, όταν γίνεται αναφορά στο κοιμητήριο με τα σαπισμένα ξύλα, τους ανθρώπινους σκελετούς και τα λείψανα των πεθαμένων, πράγμα που θυμίζει τη ματαιότητα της ανθρώπινης φύσης. Ταυτόχρονα ο αναγνώστης δοκιμάζει την **αγωνία** και τη **θλίψη** για τον άδικο χαμό μιας νεαρής ύπαρξης, που έφυγε πρόωρα από τη ζωή, της οποίας λίγο πρωτότερα είδαμε την ομορφιά. Η συμπάθεια που γεννιέται στις καρδιές μας για τη γρια-Λούκαινα δίνει τη θέση της στη **συμπόνια** μας για τον άδικο χαμό της Ακριβούλας. Αυτό το συναίσθημα προέρχεται από έναν θάνατο τραγικό που συμβαίνει, χωρίς καν να τον πάρουν είδηση οι άνθρωποι που βρίσκονται εκεί γύρω.

Γενικές επισημάνσεις – Συμπεράσματα

Ο Παπαδιαμάντης στο αποκορύφωμα της πνευματικής και συγγραφικής του ωριμότητας, «παντρεύοντας» τα αντίθετα και τα αντιφατικά, απεικονίζει στο *Μοιρολόγι της φώκιας*, ως απόσταγμα και του προσωπικού του βίου, το διφυές νόημα της ανθρώπινης ζωής: αγγελικό και μαύρο φως· ζωή και θάνατος σε άρρητη συμπόρευση.

Οι δύο τελευταίοι στίχοι του ποιήματος με το οποίο ο συγγραφέας τελειώνει το διήγημα, «Σαν να 'χαν ποτέ τελειωμό τα πάθια και οι καημοί του κόσμου», είναι χαραγμένοι στην προτομή του Παπαδιαμάντη στη Σκιάθo. Οι στίχοι με τους οποίους τελειώνει το διήγημα είναι φυσικά του Παπαδιαμάντη. Στους πρώτους ακούμε τον απόηχο από το τραγούδι του Άριελ στην *Τρικυμία του Σαίξπηρ*:

*Πέντε οργιές του βάθου κείτεται ο πατέρας σου
τα κόκκαλά του γίνανε κοράλλια
μαργαριτάρια εκείνα που ήταν μάτια του·
κάθε τι φθαρτό του δεν εχάθη,
μια θαυμάσια αλλαγή έχει πάθει
σπάνια κι ακριβά του τα 'καμε η θάλασσα...*

(*Τρικυμία*, Πρ. Α' Σκ. 2 – Μετάφραση Β. Ρώτα)

Οι στίχοι αυτοί αποτελούν έναν φιλοσοφικό στοχασμό πάνω στην ανθρώπινη μοίρα. Ο θρήνος της φώκιας υπερβαίνει τον ρεαλισμό του διηγήματος και αποκρύπτει την προσωπική συγκίνηση του συγγραφέα προκαλώντας όμως έναν βαθύτερο υπαινιγμό στον αναγνώστη. Η σύζευξη της σκληρής πραγματικότητας μ' ένα στοιχείο φανταστικό-ποιητικό μετριάξει το αφόρητο κλίμα που δημιούργησε η ρεαλιστική περιγραφή. Η κατακλείδα λοιπόν του μοιρολογιού της φώκιας, «Σαν να 'χαν ποτέ τελειωμό / τα πάθια και οι καημοί του κόσμου», εκφράζει την αλήθεια που μάταια προσπαθούμε να αρνηθούμε: η ζωή μας είναι μια φουρτούνα, μια θαλασσοταραχή διαποτισμένη από βάσανα και συμφορές. Όμως ο Παπαδιαμάντης και στις πιο σκοτεινές του ώρες δεν απελπίζεται· αντλεί ψυχική δύναμη από την πίστη του στον Θεό έχοντας φτάσει στην άκρα του ωριμότητα, ότι η ευτυχία είναι στιγμιαία, δε διαρκεί.